

УДК: 808.51:164.032

Дикун Г. П.

## ДЕМОКРАТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ

*У статті розглядаються проблеми демократичного і етнокультурного розвитку України, які посідають провідне місце у виступах українських президентів в період демократичної трансформації.*

*Ключові слова: політичний дискурс, політична риторика, нація, етнічність, етнорегіоналізм, демократична трансформація.*

*Дыкун А. П. Демократические и этнонациональные ценности в политической риторике президентов Украины*

*В статье рассматриваются проблемы демократического и этнокультурного развития Украины, которые занимают ведущее место в выступлениях украинских президентов в период демократической трансформации.*

*Ключевые слова: политический дискурс, политическая риторика, нация, этничность, этнорегионализм, демократическая трансформация.*

*Dykun G. P. Democratic and ethno-national values in political rhetoric of Ukrainian Presidents*

*The article deals with the problems of democratic and ethno-cultural development of Ukraine, which occupy the leading place in speeches of Ukrainian Presidents in the period of democratic transformation.*

*Key words: political discourse, political rhetoric, nation, ethnicity, ethnicity and regionalism, democratic transformations.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Стратегія національного розвитку України неодмінно передбачає потребу демократичної трансформації суспільства. Вирішальна роль тут належить главі держави, котрий у своїй діяльності має опиратися на чітку програму дій, яка окреслює перспективи суспільних перебудов, у т. ч. й державного будівництва.

У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз політичного дискурсу промов президентів України, оскільки він дає змогу з'ясувати ключові моменти суспільно-політичного розвитку країни, відстежити еволюцію поглядів партійно-політичних лідерів на ту чи іншу суспільно значущу проблему, отримати об'єктивну інформацію про характер політичного курсу, який вибудовує уряд.

Метою статті є виявлення та аналіз демократичних і етнонаціональних цінностей у політичній риторичі президентів України. Наша розвідка ґрунтується на теоретичних розробках М. С. Кармазіної [2], В. В. Середи [10], В. І. Кравченка [3], які вивчали, зокрема, проблеми національної ідентичності та історичний дискурс.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Певної інтриги у дослідженнях виступів лідерів держави надає те, що два перші президенти України Л. Кравчук і Л. Кучма були партійними працівниками з великим стажем і досвідом роботи. В. Ющенко ж був майже їхнім антиподом. Однак усі вони формувалися як особистості у радянський час. До того ж, усі троє народилися й вирости у різних регіонах країни, що не могло не позначитися на їхній політичній культурі та свідомості. У своїх мемуарах Л. Кравчук так оцінює зміни у власній ментальності: «Колись я щиро відкидав націоналізм, але, на відміну від Горбачова, який так до кінця і не зрозумів, що у Радянському Союзі існували величезні національні проблеми, я усвідомив, що націоналізм є могутньою і потенційно популярною силою, з якою комуністичний режим має рахуватися» [4, с. 18].

Із ім'ям Л. Кравчука пов'язують не лише процеси руйнування усталених політичних структур, що залишилися від Радянського Союзу, а й перші кроки українського державотворення, що проходили на тлі гострого ідейного протистояння. Заслугою першого Президента України стало те, що він зайняв однозначну позицію утвердження незалежної Української Держави не лише за назвою, а й за змістом. Л. Кравчук мав неабиякий талант до політичного маневрування, знаходження компромісу і майстерність налагоджувати конструктивну співпрацю з представниками різних політичних сил. Його вміння знаходити вихід з делікатних ситуацій демонструє випадок, що відбувся з ним у 1989 р. на установчому з'їзді НРУ. За свідченням самого Л. Кравчука, після виступу до нього підійшла якась жінка та причепила на лацкан піджака значок, жовто-блакитний прапорець із тризубом: «Що мені було робити? Залишити цей значок партапаратник не міг собі дозволити. Зняти – означало кинути виклик залі. Миттєво приймаю рішення: йду до свого крісла, знімаю піджак і вішаю його на спинку. Усе вийшло природно. У залі, незважаючи не те, що надворі стояла осінь, була задуха. Мабуть, давалися взнаки політичні пристрасті. А коли залишав з'їзд, то узяв свій піджак на руку і пішов» [4, с. 23].

У виступах першого Президента України відсутня чітка програма дій щодо демократичного реформування, оскільки на той час не існувало науково обґрунтованої стратегії переходу до принципово нової системи суспільних відносин. Втім, саме йому як офіційній особі високого рангу – Голові Верховної Ради УРСР – належить пріоритет у поверненні до суспільно-політичного курсу розбудови демократичної національно-орієнтованої Української Держави. 16 липня 1990 р., у день урочистого святкування проголошення Декларації про державний суверенітет України, Л. Кравчук заявив, що віднині Україна «суверенна та рівноправна у зовнішніх зносинах держава, яка має власні національні інтереси на міжнародній арені. Важливими, але складними сторінками у національно-державному творенні України стали Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Згадаймо усіх тих, хто жив і творив, боровся і загинув в ім'я свободи і незалежності, добра і процвітання нашої рідної України» [4, с. 90].

Шляхи розв'язання деяких питань Л. Кравчуком як політиком з явно недостатнім досвідом керівництва державою і прогностичними можливостями уявлялися слабко, а відтак подекуди він виголошував неоднозначні заяви. Так, на початку січня 1992 р., відповідаючи на запитання читачів газети «Вечірній Київ», Президент запевнив їх, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство. В іншій ситуації Президент доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору. Але при цьому вказував, що Україна як європейська держава повинна інтегруватися в європейські структури. Існує думка сучасних політологів про те, що звільнення Л. Кравчуком достроково своєї посади «стало своєрідною розплатою за невідповідність масштабів власної особистості масштабам очікувань і сподівань нації» [2, с. 116].

Вже після залишення Л. Кравчуком поста Глави Держави з його вуст пролунала теза про несформованість української нації. Про це він заявив напередодні III Всесвітнього форуму українців (серпень 2001 р.): «Українська нація, на жаль, дотепер ще не сформована». І далі: «У нас немає навіть теоретичних підстав політичного бачення української нації» [1].

Політичний дискурс іншого Президента України Л. Кучми відрізнявся обережністю щодо висловлювань, які могли б бути витлумачені як непатріотичні представниками протилежних політичних сил – і лівих, і націонал-патріотів. Наприклад, він уникав згадки про внутрішні конфлікти в українському суспільстві в роки Другої світової війни. Проте певні симпатії щодо радянського минулого в нього таки простежуються. Другий Президент України у перших своїх виступах захищав ідею надання російській мові офіційного статусу. Так, у тексті «Присяги на вірність народові України», яку Л. Кучма склав після виборів, серед пріоритетів було проголошено відновлення законності, реформування економіки, у чому вбачався «єдиний реальний шлях до подолання тотальної економічної кризи, в якій опинилася економіка України». До того ж, там ішлося про необхідність консолідації

української нації, надання російській мові офіційного статусу (при збереженні за українською статусу державної), подальший розвиток місцевого самоврядування, розширення прав і відповідальності регіонів, коригування зовнішньополітичного курсу для того, аби «зробити міжнародну політику України більш динамічною, ефективною» [5, с. 9].

Аналіз текстів виступів свідчить про те, що символічна мова національної минувшини та патріотизму є центральною не лише в історичних, але й в інших виступах глав держави. Так, у Л. Кучми зустрічається багато згадок і висловів, які підкреслюють важливість історичного досвіду українців для розуміння сьогодення і розбудови майбутнього. Виступам Л. Кучми притаманний дискурс «повернення до витоків національної ідентичності», «відродження національних традицій», «загальнонаціонального діалогу». Є характерним, що Л. Кучма, прагнучи зміцнення національної єдності, намагався уникати у своїх виступах конфліктних і болючих тем. В. Ющенко, навпаки, вперше вводить в офіційний історичний дискурс згадки про ті історичні події, яких часто уникають громадяни України, а саме: теми голодомору, голокосту, національно-визвольних рухів і, відповідно, історичної ролі ОУН-УПА тощо.

Структурно і тематично промови обох президентів є схожими. Вони намагаються поєднувати елементи національного і радянського дискурсів, але залучають до цього різні стратегії. При цьому Л. Кучма подекуди використовував стратегію «національної амнезії». Так, у своєму щорічному зверненні до українського парламенту, аналізуючи демографічну ситуацію в країні, він навів жахливі цифри людських втрат: «За оцінками експертів, соціальні катастрофи 20–50-х років, дві світові війни, три голодомори (1921, 1932–1933, 1947 років), форсована індустріалізація і примусова колективізація, масові репресії 30–50-х років, Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 90-х вкрай негативно вплинули на нормальний процес демографічної трансформації, призвели до передчасної смерті близько 16 млн. осіб, до помітних деформацій складу населення» [7, с. 5].

У зверненнях В. Ющенка також простежується мотив необхідності відновити об'єктивну історію («не побудуєш майбутнього без правди», «нам треба перестати боятися говорити про нашу справжню історію, нам треба написати правдиві сторінки цієї історії»). Однак у його виступах історія виглядає як територія конфліктів, які можна подолати і за допомогою діалогу знайти порозуміння: «Я як Президент даю вам слово і обіцяю, що моя праця буде спрямована насамперед на те, щоб незалежно від історії, етнічності, мови, храмів, ми були єдиною нацією» [10, с. 71].

Велику увагу В. Ющенко приділяв викриттям злочинів тоталітарного режиму і загибелі величезної кількості людей. Із одного боку, апелювання до драматичних подій має за мету консолідувати українську спільноту, закріпити почуття спільності через те, що прийшлося пережити. З іншого, у промовах В. Ющенка формується така модель історичного минулого, яка відповідає побудові політичної нації, що базується на принципах мультикультуралізму і толерантності [10, с. 75].

Особливістю внутрішньої політики Л. Кучми було намагання поєднати радянську історію із національною українською, яка поступово охоплювала дедалі ширші сфери масової свідомості. Замість спроби «інституціоналізувати» традиційні українські національні свята і традиції на загальнонаціональному рівні офіційна влада радше прагнула перетворити колишні радянські торжества у нові українські і таким чином подолати конфлікт між радянською історичною ідентичністю і новою українською лояльністю. Із моменту обрання Л. Кучми Президентом України до нового українського календаря поступово повернулися майже всі головні радянські свята: 23 лютого, перейменоване на День захисника Вітчизни, 8 Березня та 7 листопада, свято, визначене як день національного порозуміння та примирення. 2003 р. Президент поновив традицію вітати громадян з такими радянськими святами, як 1 Травня, День партизанської слави, а з 2004 р. запровадив ще одне свято – День ветерана [10, с. 72]. У ході дискусії з приводу доцільності святкування 80-ліття Жовтневої революції Л. Кучма наполягав: «Проголошення 7 листопада на законодавчому рівні, ще раз наголошую – на законодавчому рівні, днем взаєморозуміння та примирення свідчило б, на

мою думку, про рівень цивілізованості нашої держави, мудрості її народу» [5, с. 275–276].

Можна було очікувати, що В. Ющенко, який у ході президентської кампанії 2004 р. позиціонувався як націонал-патріотично орієнтований політик, буде намагатися повністю вилучити зі свого дискурсу елементи історичної моделі радянського минулого. Однак, як засвідчує аналіз, він активно продовжував розпочату Л. Кучмою тенденцію вітати громадян з такими радянськими святами, як 23 Лютого, 8 Березня, День партизанської слави, День ветерана, День слов'янської писемності і культури, хоча дещо зміщував наголоси. Єдине радянське свято, що мало місце у вітаннях Л. Кучми, але було відсутнім у виступах В. Ющенко – 1 Травня [10, с. 77].

На думку В. Кравченка, подібне балансування між українським і радянським минулим, між прозахідними і просхідними орієнтаціями є корисним для політичного виживання пануючої еліти, але у дійсності лише консервує та поглиблює розкол у суспільстві за культурними, мовними і регіональними ознаками [3, с. 364].

Особливе місце у виступах українських президентів посідала і посідає проблема національної єдності. У виступах Л. Кучми українське суспільство вимальовувалося як гомогенне в усі часи: «Ми довели – і, насамперед, самим собі, – що є народом, духовним цілим, об'єднаним як спільною пам'яттю про минуле, так і турботою та відповідальністю за майбутнє» [6, с. 217]. І далі: «Джерело сили і міцності духу нашого народу, запорука його історичної перспективи – в єдності українських земель, згуртованості людей, спільності їх думок, планів і дій. Це заповідали нам на початку ХХ століття творці та виконавці «Акту Злуки». Це повинні ділом підтвердити у новому столітті ми – український народ» [6, с. 218].

Важливим джерелом інформації публічної діяльності Л. Кучми як Президента України є щорічні послання до українського Парламенту, де порушувалися принципи питання розвитку, давався ґрунтовний аналіз внутрішньо- і зовнішньополітичного становища країни. Особливе місце серед них має послання 2002 р., оскільки у ньому викладено стратегічне бачення проблеми поєднання демократії та національного розвитку країни. Справа у тому, що цей документ наголошував на завершенні початкового етапу демократичної трансформації України і окреслив контури її другого етапу. Стратегічне завдання другого етапу системної трансформації у ньому сформульовано таким чином: «Україна повинна не декларативно, а за глибинним змістом державного буття стати сучасною європейською державою, яка б, систематизувавши кращі національні традиції, йшла в ногу з європейськими та світовими процесами, адекватно й ефективно відповідала на виклики глобалізації» [7, с. 13].

Як бачимо, цей програмний за своїм змістом документ визначив стратегічні завдання щодо перспектив розвитку української політичної нації, який мав продовжити вже наступний Президент України. Часи другої каденції Президента України Л. Кучми позначилися авторитарними тенденціями, що врешті-решт й призвело до «Помаранчевої революції». Публіцисти схильні були характеризувати цей режим як поліцейський, «цілком авторитарний» [12].

Після «Помаранчевої революції» проблеми демократії та консолідації українського суспільства надзвичайно актуалізувалися, що мав враховувати у своїй політиці новообраний Глава Держави та його команда. Особливе занепокоєння викликало загострення мовного питання, проблема регіоналізму загалом та етнорегіоналізму зокрема. Тому мотив єдності є присутнім майже в усіх виступах і зверненнях третього Президента України. Головною темою, навколо якої вибудовується «постпомаранчевий» дискурс, є «єдність у багатоманітності», що в цілому відповідає цінностям ліберальної демократії. «Тільки у демократичній державі найвищими цінностями є людська гідність, свобода, рівність і солідарність. Тільки у демократичній Україні яскрава палітра мов, культур і поглядів стане багатством цієї країни... Тільки в єдності і тільки у демократії ми вирішимо наші національні завдання», – заявляв В. Ющенко [13, с. 19].

Після парламентських виборів 2006 р. в умовах майже повного колапсу влади В. Ющенко

виступив з ініціативою ухвалити Універсал національної єдності, який сприятиме консолідації українського суспільства. У своєму заключному слові після його підписання В. Ющенко зосередив увагу на трьох принципових моментах, які були покладені в основу домовленостей усіх політичних сил і які дозволили з оптимізмом дивитися на майбутнє соборної, незалежної Української Держави, а саме: унітарність, державний статус української мови та вільне використання російської та інших мов національних меншин. Президент України заявив: «Для мене надзвичайно важливим підсумком нашого круглого столу є пункт № 1, де зафіксовано унітарність та соборність України, непорушні принципи існування держави. Цим ... ми виходимо з дискусії щодо федералізму. Ставимо крапку... Всебічний розвиток і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування в усіх сферах суспільного життя по всій території України... Гарантування кожному громадянину вільного використання в усіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови відповідно до Конституції України та Європейської хартії» [14, с. 115].

Аналіз виступів Президента України В. Ющенка не дає однозначної відповіді на питання щодо сформованості української нації. У щорічному посланні 2009 р. Президент заявив, що ми «утверджуємось як єдина нація... І водночас як єдина політична нація, що твориться без поділу на погляди, віру, слово чи походження» [9, с. 3]. Тобто тут іде мова про процес утвердження української нації без наголосу на ступені його завершеності. У щорічному посланні президента 2008 р. йшлося про перспективу відновлення політичної нації у ХХІ ст.: «В історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. Цей процес – поступальний і незворотний. Його гарант – Українська Держава. Його мета – створення стійкої модерної організації життя України у ХХІ столітті» [8].

Аналіз дискурсу президентів дає підставу зробити наступні висновки: по-перше, проблема відродження і збереження етнонаціональних цінностей та надбань культури в контексті демократичної трансформації була однією з провідних в публічних виступах керівників Української Держави, хоча це не завжди підтверджувалося практичними діями у напрямі демократизації суспільства. По-друге, авторитарні тенденції у діяльності президентів, зазвичай, починали виявлятися у другій половині їхньої каденції. Як Л. Кучма, так і В. Ющенко, публічно виступаючи за розвиток народовладдя, вдосконалення механізмів демократії, робили послідовні кроки щодо розширення особистих владних повноважень. Л. Кучма виступив на захист радянських традицій і свят та унікав гострих питань з історії країни, що відповідало інтересам великої кількості регіональних спільнот. Основою політичного дискурсу В. Ющенка, поряд з проблемами соціально-економічного розвитку країни, стало викриття злочинів тоталітарного режиму, тема голодомору, голокосту, національно-визвольних змагань і, відповідно, історичної ролі ОУН-УПА тощо. Аналіз його виступів свідчить також про відсутність у нього чіткої позиції щодо ступеня сформованості української політичної нації.

І насамкінець, аналіз виступів президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми і В. Ющенка виразно стверджує думку про те, що, незалежно від особистих ціннісних систем, симпатій та антипатій політик має враховувати суспільні настрої і дбати про національне порозуміння.

### Список використаних джерел і літератури

1. «Для Украины существует только один вектор – защита национальных интересов» // День. – 2001. – 17 серп.
2. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна. – К. : [б. в.], 2007. – 365 с.
3. Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества / В. Кравченко // AbImperio. – 2004. – № 2. – С. 340–375.
4. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
5. Кучма Л. Вірю в український народ / Л. Кучма. – К. : Альтернативи, 2000. – 504 с.

6. Кучма Л. Україна – європейська держава: вибрані статті, виступи у 2-х т. / Л. Кучма. – К. : Альтернативи, 2001. – 378 с.
7. Кучма Л. Д. Звернення Президента України до Верховної Ради у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році» / Л. Д. Кучма // Послання Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К. : Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2003. – С. 3–9.
8. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. 16.05.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>.
9. «Рух уперед». Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України. Київ, 31 березня 2009 року : офіц. вісник Президента України. – 2009. – № 9. Спец. вип. – К. : Євроатлантикформ, 2009. – 15 с.
10. Серєда В. Исторический дискурс и национальное прошлое в официальных речах Президентом Украины и России / Виктория Серєда // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Ин-т социол. НАН Украины; Ин-т социол. РАН, 2007. – С. 69–96.
11. Творення держави – справа кожного з нас: доповідь Президента України Л. Д. Кучми на уроч. засіданні, присвяч. 80-й річниці Незалежності України 23 серп. 1999 р. – К. : Київська правда, 1999. – 24 с.
12. Шангіна Л. Праця як джерело, або про красу моєї держави / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – 2003. – 23 серп.
13. Ющенко В. Інавгураційне звернення до українського народу 23 січ. 2005 р. / В. Ющенко // Ющенко В. До нації. Вибрані промови / передм. М. Г. Жулинський; упоряд. Д. Р. Лубківський, наук. ред. Ю. Г. Рубан / Віктор Ющенко. – К. : НІСД, 2010. – С. 17–21.
14. Ющенко В. Слово після підписання Універсалу 04.08.2006 р. / В. Ющенко // Ющенко Віктор. До нації. Вибрані промови / передм. М. Г. Жулинський; упоряд. Д. Р. Лубківський, наук. ред. Ю. Г. Рубан. – К. : НІСД, 2010. – С. 114–117.